

Wstęp

Książka ta wykluwała się bardzo długo. Pewnie zbyt długo, bo od początku transformacji ustrojowej, co było spowodowane wieloletnimi studiami nad polskim rynkiem pracy i chęcią poznania jego tendencji rozwojowych w dłuższej perspektywie czasowej. Socjologia rynku pracy stała się możliwa i sensowna w polskich warunkach dopiero od początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, wraz z pojawieniem się pierwszych symptomów tego zjawiska. Wcześniej nie miała ona sensu, oprócz czysto teoretycznego zainteresowania fenomenem rynku pracy. Był on znany dwóm generacjom powojennym raczej z drugiej ręki i z przekazów propagandowych, które zwracały uwagę na negatywne aspekty (bezrobocie, nadmierne zróżnicowania dochodowe), pomijając te, które decydują o dynamizmie i efektywności gospodarki rynkowej. Jedynie ludzie wyjeżdżający w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych do – najczęściej nielegalnej – pracy na zachodzie Europy i w USA, poznawali jej wartość wyznaczaną przez mechanizmy rynkowe, a tym samym poznawali też rzeczywistą wartość niektórych kwalifikacji i umiejętności. *Nota bene* pozytywne nastawienie do mechanizmów rynku, w tym rynku pracy, pod koniec lat osiemdziesiątych było zadziwiająco wysokie, zważywszy, że wiedza o nich miała niewiele wspólnego z osobistym doświadczeniem (Jarosińska 1984, Kozek 1989).

Mechanizmy rynku pracy ujawniły się w naszym kraju wraz z pierwszą falą bezrobocia już w roku 1990. Nastąpiły gwałtowne zmiany, wynikające z tempa dostosowywania się polskiej gospodarki do wymogów rynkowych. Niestety, pod tym względem okres wcześniejszy, to jest lata osiemdziesiąte ubiegłego wieku, należał do straconych. Gospodarka polska była co prawda daleka wówczas od zasad gospodarki planowej, kierowanej centralnie przez państwo – można by ją określić raczej jako zanarchizowany układ grup interesów, używających wydzielonych obszarów własności, jednak nie był to rynek. Przedsiębiorstwa działały w bezpiecznej niszy, którą stanowiła gospodarka w dużym stopniu odseparowana od światowej, działająca na peryferiach radzieckiego imperium, wytracającego wymuszony odgórnie dynamizm początków industrializacji. Niedostatek

mechanizmów regulacyjnych był oczywisty dla większości obserwatorów. Zakłady pracy funkcjonowały w ten sposób, że okresy wielkiego wysiłku produkcyjnego przeplatały się z przestojami. Cele ekonomiczne firm oceniano jako mniej ważne od tych związanych z utrzymaniem kontroli państwa nad stosunkami pracy. Bardziej liczyło się zapobieganie strajkom, niż osiąganie efektywności ekonomicznej, bo tę ostatnią trudno było oszacować, jako że ceny produktów ustalał rząd. W rezultacie w zakładach pracy, w których wystąpienie tak zwanych akcji strajkowych wydawało się bardziej prawdopodobne, „przerosty zatrudnienia” były większe, a płace relatywnie wyższe niż tam, gdzie ryzyko strajków było mniejsze. Rynek pracy nie był dopuszczany jako alternatywa, wraz z wszystkimi mechanizmami, które mu towarzyszą.

W rezultacie polska gospodarka wkroczyła w okres burzliwej restrukturyzacji gorzej do niej przygotowana niż gospodarki krajów sąsiedzkich (w szczególności Czechosłowacji). Zmiana na rynku pracy musiała silniej się zaznaczyć i tak się w istocie stało, czego wyrazem było galopujące bezrobocie, które – choć spodziewane – zaskoczyło większość pracujących, zwłaszcza gdy chodzi o jego rozmiar, tempo wzrostu i charakter. Można zasadnie stwierdzić, że na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku społeczeństwo polskie nie było przygotowane emocjonalnie, poznawczo i organizacyjnie na bezrobocie.

Socjologia polska od początku tych zmian interesowała się nowymi mechanizmami rynku pracy, śledząc odpowiedź indywidualną, grupową i instytucjonalną na ich wprowadzenie. Polscy socjologowie szukali oczywiście inspiracji w niezbyt obszernej literaturze światowej na ten temat. Z prac powstałych w poprzedzającym polską transformację okresie warto przywołać dwie, napisane w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk: Henryk Domański opublikował w roku 1987 książkę *Segmentacja rynku pracy a struktura społeczna*, którą przeczytałam niestety dopiero kilka lat po jej wydaniu, a uważam ją za klasyczną, obowiązkową lekturę dla każdego socjologa pracy. Irena Reszke po pobycie w Stanach Zjednoczonych wydała w roku 1991 *Nierówności płci w teoriach i badaniach: teoretyczne wyjaśnienia nierówności płci w sferze pracy zawodowej*. Ta praca także stała się dla mnie ważna ze względu na zawarty w niej solidny przegląd literatury amerykańskiej. W roku 2002 Rafał Drozdowski wydał książkę *Rynek pracy w Polsce*, kompetentnie charakteryzując uwarunkowania pierwszego dziesięciolecia rozwoju rynku pracy, w szczególności bardziej realistyczne postawy wobec rynku pracy i pojawienie się nowych strategii dostosowawczych (Drozdowski 2002).

Jak wspomniano wcześniej, w socjologicznej literaturze światowej nie ma zbyt wielu prac poświęconych rynkowi pracy. Przede wszystkim dlatego, że temat ten leży w obszarze zainteresowań ekonomii; w języku angielskim subdyscyplina go monopolizująca w sferze badań i teorii zwie się *labour economics*. Udział socjologii w zgłębianiu tej problematyki jest stosunkowo nowy i ogranicza się raczej do segmentacji rynku pracy, co decyduje o tym, że tematyką tą zainteresowani są socjologowie pracy, socjologowie organizacji oraz badacze różnicowania społecznego (struktury i nierówności społecznych).

W obliczu stosunkowo małego zainteresowania rynkiem pracy warto zauważyć, że największy dorobek w tym zakresie mają badacze brytyjscy i niemieccy. Moją uwagę zwróciła przede wszystkim grupa naukowców brytyjskich, która w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku wydała w serii *Social Change and Economic Life Initiative* kilka prac prezentujących podejście instytucjonalne. Są to: Rubery i Wilkinsons *Employer Strategy and the Labor Market* (1994), Galliego, Penna i Rose'a *Trade Unionism in Recession* (1996), MacEwen Scott *Gender Segregation and Social Change* (1994), Galliego, Marsh i Voglera *Social Change and the Experience of Unemployment* (1994), Andersona, Bechhofera i Gershuny'ego *The Social and Political Economy of the Household* (1994), oraz Penna *Skill and Occupational Change* (1994). W publikacjach tych połączono podejście ekonomiczne i socjologiczne z naciskiem na opis strategii, realizowanych przez podmioty indywidualne i instytucjonalne na rynku pracy. Brytyjczykiem jest również socjolog Ralph Fevre, autor podstawowej i względnie nowej w tej dziedzinie pracy *The Sociology of Labour Markets* (1992).

W naukach społecznych niemieckiego obszaru językowego kontynuowana jest tradycja socjologiczna zapoczątkowana badaniami Jahody i Lazarsferda nad bezrobociem jeszcze w latach trzydziestych ubiegłego wieku. W tym podejściu nie są istotne granice dyscyplin, ważniejsze są problemy społeczne, pojawiające się w wyniku zmian na rynku pracy. Oczywiście, powstają książki zawierające w swoich tytułach określenie „socjologia rynku pracy”, lecz ukonstytuowanie tak rozumianego pola badawczego nie jest tu głównym poruszonym problemem (Abraham 2005, Schultz 1976). Istotniejsze dla badaczy niemieckich wydaje się interdyscyplinarne podejście do rozpoznania problemu, na przykład wykluczenia społecznego pod wpływem wypadnięcia z rynku pracy (Büchel 2000), biedy w związku z niskimi szansami na rynku pracy (Gebauer 2007), pracy na czarnym rynku (Grühn 1984), segregacji płciowej (Heintz 1997), dopasowania kwalifikacyjnego do popytu na siłę roboczą (Weymann 1987).

W literaturze amerykańskiej prace socjologiczne poświęcone rynkowi pracy są obecne od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Począwszy od klasycznej książki Kalleberga i Sørensen *The Sociology of Labour Markets* (1978), poprzez Ivara Berga *Sociological Perspectives on Labour Markets* (1981), aż do dzieła Van den Berga z 1997 *The Sociology of Labour Markets: Efficiency, Equity, Security*. Są to opracowania z zakresu socjologii ekonomicznej, a ich autorzy prezentują się zarówno jako socjologowie, jak i ekonomiści. Amerykanie mieli duży wkład w rozwój socjologii rynku pracy poprzez rozwinięcie koncepcji kapitału ludzkiego i teorii segmentacji. Warto w tym miejscu przywołać pracę socjologizującego ekonomisty Gary'ego Beckera z jego *Human Capital: a Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education* (1993). Wspaniałą pozycję z zakresu teorii segmentacji wydali już w roku 1971 Michael Piore i Peter Doeringer (Piore, Doeringer 1971). Trudno w tych pracach, pisanych przez ekonomistów, nie zauważyć przynajmniej zacięcia socjologicznego.

Ambicją prezentowanej książki jest także – jak w powyższych – umieszczenie analiz w nurcie pomiędzy dyscyplinami, jakimi są ekonomia i socjologia,

a właściwie na obszarze socjologii ekonomicznej. Socjologia w swym historycznym rozwoju bardzo długo zajmowała się rynkiem bez związku z koncepcjami i definicjami ekonomicznymi. Początkowo bowiem klasyczna ekonomia ujmowała go jako mechanizm cenotwórczy i alokacyjny w danej przestrzeni gospodarowania, potem w okresie przełomu marginalistycznego przeniesiono punkt ciężkości na mechanizm ustalania się równowagi rynkowej. Nie były to podejścia interesujące dla socjologów. Dopiero prace Ludwiga von Misesa i jego ucznia Friedricha von Hayeka, ujmujące rynek w kategoriach specyficznego procesu, zbliżyły nieco socjologię i ekonomię w swych zainteresowaniach. Widzieli oni bowiem rynek jako proces, uprawiany w ruch w wyniku wewnętrznej gry działań różnych uczestników, kooperujących ze sobą w warunkach społecznego podziału pracy (Mises 1991; Hayek 1998, 1989). Max Weber już wcześniej rozwinął koncepcję rynku jako narzędzia władzy w walce ekonomicznej, a znacznie później dokonał – jakże istotnego również dla ekonomii – rozróżnienia wymiany i konkurencji jako dwóch równorzędnych mechanizmów definiujących rynek jako taki (Weber 2002, wyd. niemieckie 1922).

Ostateczne zbliżenie między socjologiczną i ekonomiczną analizą rynku mogło się jednak dokonać dopiero w wyniku rozwoju neoinstytucjonalnego podejścia w ekonomii. W jego rezultacie rynek jako taki definiowany jest jako społeczna instytucja, która ułatwia wymianę (Coase 1988). Społeczna instytucja jest równocześnie jednym z tak zwanych pierwotnych pojęć socjologii i kompetencje socjologiczne w wyjaśnianiu fenomenu rynku mogły być spożytkowywane bardzo szeroko, jako że sam rynek jest ujmowany jako społeczna instytucja występująca zawsze w pewnym kontekście historycznym i kulturowym (Abolafia, Biggart 1991).

W niniejszej pracy nie zamierzam posługiwać się neoinstytucjonalnymi kategoriami ekonomii. Na gruncie polskim mamy dwie dobre prace, poruszające problem instytucjonalizmu w ekonomii i socjologii, rozważające możliwości zbliżenia instytucjonalizmów tych dyscyplin. Jedna z nich została opublikowana (Chmielewski 2011), druga – miejmy nadzieję – zostanie opublikowana (Radzka 2008). Moja uwaga będzie skupiona na tradycyjnym rozumieniu instytucji na gruncie socjologii. Aczkolwiek urok niektórych, pozornie ściśle ekonomicznych, prac jest nieodparty dla socjologa zajmującego się rynkiem (np. tekst Commonsa o rozwoju rynku obuwniczego z 1909), to klasyczne podejścia socjologiczne (Spencer, Durkheim, Veblen, Parsons) uważam za najbardziej właściwe dla rozpatrywania nowych zjawisk i ich rozwoju. Pomimo że w socjologii rozumienie instytucji znacznie się rozwinęło, nadal tradycyjne jej pojmowanie jako wyrażnie wyodrębnionego w danym społeczeństwie zestawu stabilnych zasad zachowania i rozumienia ich zasadności w oparciu o normatywne przekonania jest przydatne. Instytucje tak rozumiane są wyrazem kooperacji społecznej i podstawą strukturalizacji działań. Zakładam, że instytucjonalizacja (proces konstituowania i podtrzymywania się instytucji) w długiej perspektywie czasowej dobrze opisuje dojrzałość form życia społecznego.

Celem niniejszej pracy jest więc przedstawienie przede wszystkim procesu powstawania instytucji rynku pracy i społecznych aspektów jej funkcjonowania:

uwarunkowań, skutków, kontekstu, oddziaływania innych instytucji. O rynku pracy pisze się bowiem bardzo dużo, jednak nie przekłada się to na zrozumienie jego działania, a nawet mamy do czynienia z poczuciem pewnej bezradności intelektualnej. U podłoża tej pracy leżało przekonanie, że perspektywa socjologiczna może być właściwym uzupełnieniem analiz ekonomicznych rynku pracy jako instytucji. Rynek nas często zaskakuje, wiemy, że jego dynamizm zależy od cyklu gospodarczego, wiemy, że kryzys, a nawet jego zapowiadanie, powoduje ubytek liczby miejsc pracy, a jednocześnie widzimy, że w okresie wzrostu gospodarczego odbudowa tych miejsc nie jest łatwa. Dlaczego? Pytań o to, jaki jest rynek pracy, jak działa i dlaczego (a nie odpowie na nie ekonomia, bo czasem nawet nie chce) – jest wiele. Rynek jest instytucją ekonomiczną, jednak jego dojrzałość staje się widoczna dopiero, gdy zakotwiczy się społecznie. O tym właśnie jest ta książka.

W podjętej analizie przedstawię na początku kwestie definicyjne, odnoszące się do rynku pracy jako instytucji. Następnie rozpatrzę kategorie opisu rynku pracy, które funkcjonują w literaturze i są uważane za konieczne dla jego zrozumienia. Kategorie te odniosę do realiów polskiego rynku pracy, z tym, że podejmę też próby ustalenia jego specyfiki. Odpowiedź na pytanie, na czym się rynek pracy opiera, jest w tej analizie kluczowa: są to kwestie pracy zarówno jako dobra rynkowego, jak i nierynkowego, dostosowania jej rozumienia do wymogów rynku, problem przyswojenia jego reguł w społeczeństwie, gdzie dwie generacje żyły, prawie go nie doświadczając. Następnie spróbuję zanalizować zjawiska ściśle rynkowe w kategoriach opisu socjologicznego. Podstawowe rozdziały tej analizy stanowią: bezrobocie, segmentacja rynku pracy, problem mobilności siły roboczej. Podejmę też analizę w paradygmacie instytucjonalnym, dotyczącą najważniejszych wyzwań, przed którymi stoi polski rynek pracy. Moim zdaniem główne problemy to: najwłaściwszy typ polityki rynku pracy, przystosowanie systemu edukacyjnego do potrzeb rynku pracy i uczynienie go elementem europejskiego rynku pracy, wzmocnienie roli związków zawodowych i włączenie organizacji pracodawców w regulację rynku pracy, budowanie instytucji infrastrukturalnych oraz ostatecznie kwestia dojrzałości rynku pracy, czyli jego instytucjonalizacji.

Praca ta powstała w klimacie intelektualnym i emocjonalnym tworzonym przez moich Przyjaciół w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Witold Morawski, wieloletni wspaniąły, o wielkiej wiedzy przełożony, Jadwiga Staniszkis, bardzo życzliwa i zawsze inspirująca przyjaciółka, Kazimierz F. Frieske, sceptyczny i stawiający niewygodne pytania – wszyscy oni swoją pasją i przykładem zachęcali mnie do tego, by napisać tę książkę. Chcę też podziękować Antoniemu Sułkowi, nieustającemu w zadawaniu pytań, kiedyż to ukończę dawno podjęte zobowiązanie – w końcu postanowiłam nie dać mu więcej okazji do tej sympatycznej złośliwości.

Wspomniałam wcześniej, że praca ta powstawała wiele lat. Świadczy to też o ciągłym moim niezadowoleniu i trudnej decyzji, kiedy można uznać ją za zakończoną. Pewnie nigdy bym tej książki nie ukończyła, gdyby nie moja córka Anna, której wyrozumiałość pozwoliła mi dać sobie prawo do niedoskonałości.

Dziękuję też w myślach mojej Matce, Donacie Dalmirze Malinowskiej-Januszeńskiej, która mimo podeszłego już wieku przez wiele lat odciążała mnie od prozaicznych obowiązków i byłaby szczęśliwa, widząc książkę wydaną.

Literatura przywoływana

- Abraham M. (red.), 2005, *Arbeitsmarktsoziologie, Probleme, Theorien, empirische Befunde*, VS Verlag für Sozialwiss, Wiesbaden.
- Anderson M., Bechhofer F., Gershuny J., 1994, *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford University Press, Oxford–Nowy Jork.
- Becker G.S., 1993, *Human Capital: a Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, Chicago University Press, wyd. 3, Chicago–Londyn.
- Berg I.E., 1981, *Sociological Perspectives on Labour Markets*, Acad. Press, Nowy Jork.
- Van den Berg A., 1997, *The Sociology of Labour Markets: Efficiency, Equity, Security*, Prentice Hall Allyn and Bacon, Canada.
- Büchel F. (red.), 2000, *Zwischen drinnen und draußen. Arbeitsmarktchancen und soziale Ausgrenzungen in Deutschland*, Leske und Budrich, Opladen.
- Chmielewski P., 2011, *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*, Wyd. Poltext, Warszawa.
- Commons J.R., 1909, *American Shoemakers 1648–1895*, Ouertly Journal of Economics, 1909 No 24 (November)/1909 (za:) Larson S., Nissen B. (red.), *Theories of Labour Movement*, Wayne State University Press, Detroit.
- Doeringer P.B., Piore M.J., 1985, *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, M.E. Sharpe, Londyn.
- Domański H., 1987, *Segmentacja rynku pracy a struktura społeczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. PAN, Wrocław.
- Drozdowski R., 2002, *Rynek pracy w Polsce. Recepcja. Oczekiwania. Strategie dostosowawcze*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Fevre R., 1992, *The Sociology of Labour Market*, Harvester Wheatsheaf, Londyn.
- Gallie D., Marsh C., Vogler C.M., 1994, *Social Change and the Experience of Unemployment*, Oxford University Press, Oxford–Nowy Jork.
- Gallie D., Penn R., Rose M., 1996, *Trade Unionism in Recession*, Oxford University Press, Oxford–Nowy Jork.
- Gebauer R., 2007, *Arbeit gegen Armut. Grundlagen, historische Genese und empirische Überprüfung des Armutsfallentheorems*, VS Verl. für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Gordon D.M., 1972, *Theories of Poverty and Underemployment: orthodox, radical, and dual labor market perspectives*, Lexington Books, Lexington.
- Grühn D., 1984, *Sozialwissenschaftler in der Grauzone des Arbeitsmarktes*, AJZ-Druck und Verlag, Bielefeld.
- Heintz B., 1997, *Ungleich unter Gleichen. Studien zur geschlechtsspezifischen Segregation des Arbeitsmarktes*, Campus-Verlag, Frankfurt.
- Jahoda M., Lazarsfeld P.F., Zeisel H., 2007, *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Jarosińska M., 1984, *Rynek siły roboczej w opinii publicznej: raport z badań maj 1982*, IFiS PAN, Warszawa.
- Kalleberg A.L., Sørensen A.B., 1978, *The Sociology of Labor Markets*, University of Wisconsin.
- Kozek W., *Reformy gospodarcze a społeczeństwo*, 1989, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- MacEwen Scott A., 1994, *Gender Segregation and Social Change*, Oxford University Press, Oxford–Nowy Jork.
- Penn R., Rose M., Rubery J., 1994, *Skill and Occupational Change*, Oxford University Press, Oxford–Nowy Jork.
- Piore M.J., Doeringer P., 1971, *Internal Labor Markets and Manpower Adjustment*, D.C. Heath and Company, Nowy Jork.

- Radzka B., 2008, *Instytucjonalizm stary i nowy. Spotkanie ekonomii i socjologii*, nieopubl. praca doktorska, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Reszke I., 1991, *Nierówności płci w teoriach: teoretyczne wyjaśnienia nierówności płci w sferze pracy zawodowej*, Res Publica Press, Warszawa.
- Rubery J., Wilkinson F., 1994, *Employer Strategy and the Labor Market*, Oxford University Press, Nowy Jork.
- Runia P., 2002, *Das soziale Kapital auf dem Arbeitsmarkt. Beziehungen in Stellensuche, Personalrekrutierung und Beförderung*, Lang, Frankfurt am Main–Berlin.
- Schultz R., 1976, *Arbeitnehmer in der Marktwirtschaft. Grundfragen des Berufslebens*, Goldmann, München.
- Veblen T., 1971, *Teoria klasy próżniaczej*, Wstęp Janusza Górskiego, PWN, Warszawa.
- Weber M., 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Weymann A., 1987, *Bildung und Beschäftigung. Grundzüge und Perspektiven des Strukturwandels*, Schwartz, Göttingen.